

психофізіологічна природа розвитку мовлення яких не відповідає класичному онтогенезу.

Література:

1. Вихованець І.Р. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматика укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська; За ред. І. Вихованця. — К.: Унів. вид-во „Пульсари”, 2004. — 400 с.
2. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / Вихованець І.Р. — К.: Либідь, 1989. — 236 с.
3. Гербова В.В. Понимание, называние и использование глаголов/ Гербова В.В. // Хрестоматия по теории и методике развития речи детей дошкольного возраста. — М., 2000.
4. Эльконин Д.Б. Развитие речи в дошкольном возрасте / Эльконин Д.Б. — М., 1958.
5. Програми для 2-4 класів загальноосвітніх навчальних закладів для дітей з тяжкими порушеннями мовлення. Частина 1 / Тищенко В.В., Данілавічюте Е.А., Гаврилова Н.С. / За ред. М.К. Шеремет — К.: Неопалима купина, 2006. — 360 с.

УДК: 376.36:37.015.3

Рецензент: Л.І. Трофименко,
кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник

РОЗВИТОК ФОНЕМАТИЧНОГО АНАЛІЗУ В КОНТЕКСТІ
ВИВЧЕННЯ РОЗДІЛУ «СКЛАД СЛОВА» МОЛОДШИМИ
ШКОЛЯРАМИ З ТПМ

О.М. Гриненко

У статті показано доцільність використання вправ для розвитку у молодших школярів із ТПМ фонематичного аналізу під час вивчення розділу „Будова слова” на уроках української мови.

Ключові слова: тяжкі порушення мовлення, будова слова, корінь, суфікс, префікс, закінчення, фонематичний аналіз.

Развитие фонематического анализа в контексте изучения раздела «Состав слова» младшими школьниками с ТНР

В статье показана целесообразность использования заданий для развития у младших школьников с ТНР фонематического анализа во время изучения раздела „Состав слова” на уроках украинского языка.

Ключевые слова: тяжелые нарушения речи, состав слова, корень, суффикс, приставка, окончание, фонематический анализ.

Phonemic analysis development in a context of the “Word structure” unit learning by primary school pupils with severe speech disabilities

The usefulness of phonemic analysis developmental tasks usage in a context of the “Word structure” unit learning at Ukrainian lessons by primary school pupils with severe speech disabilities is shown in the article.

Keywords: severe speech disabilities, word-building, prefix, root, suffix, ending, phonemic analysis.

Для молодших школярів із тяжкими порушеннями мовлення (ТПМ) вивчення розділу „Будова слова” має непересічно важливе значення, оскільки він тісно пов'язаний із суміжними розділами про мову, а саме: морфологією з її парадигматичною системою мови й граматичними категоріями, синтаксисом (синтагматичними відношеннями словоформ у словосполученнях і реченнях), фонологією, оскільки „життя” фонем виявляється в морфемах, орфографією (правилами передачі на письмі слів та їх значущих частин), лексикою, бо лексичне значення членованих на морфемі слів у більшості своїй витікає зі значення складових морфем та словотвором, адже одним із найпоширеніших способів словотворення в українській мові є морфологічний.

Результати досліджень в галузі дефектології вказують на те, що рівень розвитку мовлення дітей із ТПМ значно нижчий, ніж у їхніх однолітків без патології (Р. Левіна, Є. Соботович, В. Тарасун та ін.); найсуттєвіші недоліки виявляються під час засвоєння та використання на практичному рівні лексики й граматики рідної мови (Р. Левіна, Є. Соботович, В. Тищенко, Л. Трофименко, О. Шахнарович та ін.); молодші школярі з ТПМ зазнають значних труднощів під час опанування програмового матеріалу з рідної мови (О. Ревуцька, В. Тарасун, В. Тищенко, Н. Чередниченко, М. Шевченко та ін.); недостатньо повноцінно відбувається оволодіння системою морфем і відпрацювання навичок словозміни й словотворення (Л. Бартенева, В. Воробйова, Б. Гриншпун, О. Ревуцька, Є. Соботович, Н. Трауготт, Л. Трофименко та ін.).

Принципова відмінність шкільного віку від усіх інших полягає в тому, що мова й система її засобів стають предметом спеціального вивчення дитини — учні засвоюють суспільно відпрацьовані способи роботи з мовою, закріплені в правилах граматики. У початкових класах її вивчення посідає центральне місце, оскільки саме тут учні ознайомлюються з будовою рідної мови, опановують навички практичного її вживання, зокрема за час навчання молодші школярі з ТПМ мають одержати відомості про будову слова й роль морфем.

У зв'язку з тим, що морфемі формуються на основі фонем і морфологічні системи являють собою надбудову над фонетичною [2], при засвоєнні морфологічних мовних систем великого значення набуває питання про опанування дитиною звукової структури слова. Значна роль тут належить фонематичному слуху і фонематичному аналізу. Стан сформованості фонематичних процесів забезпечує не тільки розрізнення звуків, але і розпізнавання морфем, слів та їх форм.

Результати нашого констатувального дослідження показали, що у молодших школярів із ТПМ викликає труднощі навіть найпростіша форма фонематичного аналізу

– виділення звуку зі складу слова. Особливо ж помітно в них порушено складні форми фонематичного аналізу, зокрема кількісні і позиційні. Труднощі, які зазнавали учні під час виконання завдань, свідчать про недостатню сформованість операцій розрізнення звуків, нечіткість слухового і кінестетичного образів слова, про недорозвиток звукового аналізу як складної розумової дії. Діти з ТПМ змішують термінологію і неправильно використовують її в практичній діяльності, замінюють прийоми і способи дій (замість визначення кількості звуків вони називають кількість складів). Труднощі актуалізації наявних знань виявляються в тривалих паузах, в очікуванні підказки експериментатора. Ці порушення не дозволяють молодшим школярам із ТПМ засвоїти навчальну термінологію, відповідні прийоми й способи навчальної діяльності, а також позначаються на засвоєнні знань з розділу „Будова слова” (труднощі під час розрізнювання закінчень у словах, префіксів у спільнокореневих словах, загальних суфіксів та ін.) та оволодінні орфографічними навичками.

Виходячи з вищесказаного, під час вивчення молодшими школярами з ТПМ розділу „Будова слова” необхідно більш активно включати завдання, які б сприяли розвитку в учнів навичок фонематичного аналізу і таких розумових операцій з мовними одиницями (у даному випадку морфемами), як порівняння, зіставлення, аналіз, узагальнення та ін.

Так, для розвитку в молодших школярів із ТПМ фонематичного аналізу доцільно пропонувати завдання на визначення наявності звуку на фоні слова, визначення опозиційного місця звуку у словах, визначення послідовності звуків у словах, аналіз звукового складу слів. Наприклад, це можна продемонструвати на вправах при вивченні теми „Корінь слова. Спільнокореневі слова” у другому класі.

Вправа 1. 1. Доберіть до слів *ліс, мороз, шпак* спільнокореневі слова. Поясніть, чому вони спільнокореневі?
2. Позначте у кожному слові корінь.

3. Назвіть перший, а потім останній звук в словах: *ліс, мороз, урна, кран, дріт, стіл, шпак, кіт, мак, сік, лис.*

Вправа 2. 1. Замініть в кожному слові один із голосних звуків. Запишіть утворені слова: *рік, лунка, мушка.*

2. Полічіть звуки у словах.

Вправа 3. 1. Назвіть, з яких звуків складаються ці слова: *ваза, дощ, ключ, ліс, рот, лимон, сестра, лист, струмок.*

2. Утворіть пестливі слова, наприклад: *м'яч — м'ячик.*

Вправа 4. 1. Назвіть „сусідів” звуків у словах:

– який у слові „*суп*” ти чуєш звук перед звуком „у” і після звука „у”;

– який у слові „*хліб*” ти чуєш звук перед звуком „і” і після звука „і”;

– який у слові „*мило*” ти чуєш звук перед звуком „л” і після звука „л”;

– який у слові „*сіль*” ти чуєш звук перед звуком „і” і після звука „і”;

2. Цукор зберігається у цукорниці. А як називається посуд, в якому зберігається *хліб, суп, вафлі, салат, сіль, мило?*

У 3 класі на уроках вивчення тем „Корінь слова. Спільнокореневі слова”, „Суфікс”, „Префікс” ми пропонуємо використовувати наступні вправи.

Вправа 1. 1. Із поданих слів за зразком утворіть слова протилежного значення.

Зразок: пристебнути — відстебнути.

Приклеїти, прив'язати, наливати, закривати, входити, згинати.

2. Поділіть ці слова на склади.

Вправа 2. 1. Із поданих слів за зразком утворіть слова.

Зразок: словоприбирання відповідає на запитання „що?”. Утворіть з цього слова слово, яке відповідає на запитання „що робити?” (*прибирати*).

Друг, товариш, сніданок, вечеря, крик, зима, риба, сум, стук.

2. Полічіть звуки у словах.

Вправа 3. 1. Із поданих слів за зразком утворіть слова.

Зразок: слово *жовтий* відповідає на запитання „який?”. Утворіть з цього слова слово, яке відповідає на запитання „що робити?” (*жовтіти*).

Червоний, молодий, чорний, старий, зелений, синій, білий.

2. Назвіть з яких звуків складаються ці слова.

Виключно ефективним прийомом, який формує уявлення про корінь слова як значущої частини слова, являється порівняння слів з коренями – омонімами, тобто з морфемами, які однаково пишуться, вимовляються, але мають різне значення.

Фрагментарне включення завдань на розрізнення спільнокореневих слів і омонімів недостатньо забезпечує семантичну спрямованість під час навчання морфеміки молодших школярів із ТПМ на уроках української мови. Однак ці корені дуже цікаві з точки зору завдань навчання, так як вони формують протилежні за змістом і часто змішувані групи слів.

Протиставлення спільнокореневих слів і слів з коренями-омонімами також попереджує помилкову орієнтацію учнів із ТПМ тільки на структурну і звукову близькість.

Зупинимося на найбільш типових прикладах вправ.

Вправа 1. Визначте спільне й відмінне в словах *ножища* – *ножище*?

Складним являється питання структурно-семантичного зіставлення слів *літо* – *літак*. Виконання такого завдання звертає увагу молодших школярів із ТПМ на смислові відмінності слів і неоднакову морфемну будову.

Робота над словами з омонімічними коренями загострює мовне чуття учнів, пропонуючи їм достатньо складну мовну ситуацію, коли потрібно усвідомити можливість подвійного смислу одного і того ж слова. Крім того, такий аналіз потребує занурення в область морфемних значень, щоб зрозуміти структурні відмінності слів-омонімів.

У 4 класі на уроках вивчення суфіксів, префіксів ми пропонуємо використовувати наступні вправи.

Вправа 2. 1. Слово аптекар утворилося від слова аптека. Який суфікс у слові аптекар? Що про цей суфікс можна сказати?

2. Утворіть слова за допомогою суфіксів від слів: коса, гітара, шахта, квітник, школа, футбол, скрипка, трактор, бібліотека.

3. Яке значення вносять у слова суфікси –ар? –яр? –ист-? –іст? –аль-?. Які із слів означають людей за їх діяльністю, а які – предмети?

4. Позначте суфікси.

5. Назвіть, з яких звуків складаються ці слова: мак, коса, шахта, гітара, булка, сніжок, футбол, скрипка, квітник, школа, аптека, трактор, бібліотека.

Зацікавити молодших школярів із ТПМ української мовою як предметом навчання можна передусім шляхом уникнення одноманітності в роботі над словом. Варіювання форм, методів і прийомів навчання є тими чинниками, які збуджують пізнавальний інтерес і стимулюють самостійне мислення учнів. У зв'язку з цим актуальності набуває використання у навчальному процесі цікавих завдань та ігрових форм роботи над українським словом.

Використання цікавих, ігрових мовних матеріалів під час вивчення молодшими школярами з ТПМ розділу „Будова слова” винятково важливе з погляду особистості. Такі завдання здебільшого є пошуковими, вони ставлять учнів перед необхідністю самотужки знаходити шляхи розв'язання, а отже, розпізнавати, аналізувати мовні факти, зіставляти їх і формулювати висновки. Це розвиває творчі можливості школярів, їхню увагу, самостійність та ініціативу. Робота з цікавої морфеміки створює позитивну мотивацію учнів.

Доцільно використовувати чимало цікавих завдань та ігрових форм роботи з української мови. Наприклад, це можна продемонструвати на вправах під час вивчення розділу „Будова слова”.

Логогриф – вид мовної загадки, в якій задумане слово відгадується шляхом перестановки, додавання або вилучення

з нього звуків, букв чи складів [3]. У завданні наводиться значення даного й очікуваного слів та зміни, які слід для цього провести. Наприклад: віднявши перший звук, перетворити заплетене волосся на комаху (*коса* – *оса*); вилучивши звук, зробити з підземного комахоїдного ссавця хатню тварину (*кріт* – *кіт*); додавши до кінця слова звук, перетворити розповідний жанр народної творчості на його оповідача (*казка* – *казкар*); переставивши склади, зробити з розпорядження державну скарбницю (*наказ* – *казна*) і т.д.

Метаграма – це загадка, у якій слово зашифровується через заміну в ньому одного звука чи букви іншим [3]. При цьому наводяться значення першого і другого слів. Наприклад:

Він узимку в хуртовину змінити,	Коли ж звук один
Виростає біля тину. пожити.	Можна влітку в нім

(*замет* – *намет*)

Використання логогрифів і метаграм результативне, оскільки привертає увагу до звукового складу слів, вимови й написання їх, сприяє диференціації понять *звук* і *буква*. Створення і розгадування криптограм важливе з погляду прилучення молодших школярів із ТПМ до роботи над словом, що спонукає заглиблюватися в лексичне значення і фонетичну будову слова, мобілізує увагу й наполегливість.

Отже, підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що використання вправ для розвитку фонематичного аналізу під час вивчення розділу „Будова слова” створює сприятливі умови для розрізнення закінчень у словах, префіксів у спільнокореневих словах, загальних суфіксів і т. ін. та допомагає опанувати орфографічні навички.

Література:

1. бартенєва Л.І. Формування орфографічної пильності у молодших школярів з НЗНМ. – Теорія і практика сучасної логопедії. Збірник наукових праць. Випуск 3. – К., „Актуальна освіта”, 2006. – С.19-24.

2. Воробьева В.К. Состояние морфонологического слуха у детей с системным недоразвитием речи / В.К. Воробьева // Модернизация специального образования: проблемы коррекции, реабилитации, интеграции: сб. докл. конф. – СПб.: Изд-во РГПУ, 2003. – С.40-45.
3. Львов М. Словарь-справочник по методике русского языка. – Москва, 1968. – С.61, 62.
4. Програма для 2-4 класів загальноосвітніх закладів для дітей із тяжкими порушеннями мовлення. – К.: „Неопалима купина”, 2006. – Частина 1. – С.4-212.
5. Прудникова А. О занимательности при обучении русскому языку // На уроке и после урока. – Москва, 1962. – С.5.
6. Ревуцькі О.В. Словотворча робота як засіб збагачення лексичного запасу молодших школярів із тяжкими вадами мовлення (ТВМ): Автореферат ... канд. пед. наук. – К., 2003. – 20 с.
7. Система роботи над розділом „Будова слова” в початкових класах. Методичний лист. – К., „Освіта”, 1991. – 62 с.
8. Собо́тович Е.Ф. Психолінгвістическа́я структура речево́й де́ятельности и механизмы ее формиро́вания. – К.: ИСМО, 1997. – 180 с.
9. Чередниченко Н.В. Формування навичок грамотного письма у дітей із важкими вадами мовлення в умовах корекційного навчання. Автореферат дис ... канд. пед. наук. – К., 1999. – 22с.
10. Шевченко М.В. Формування знань та умінь з рідної мови у молодших школярів із ЗНМ: Автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.03 – К., 1996. – 24 с.

УДК: 159.922.762:159.964.2]-057.874

Рецензент: Т.В. Сак,
доктор психологічних наук, професор
ОСОБЛИВОСТІ ТРИВОЖНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ
ІЗ ЗАТРИМКОЮ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ

Т.В. Гьюз